

☆ رشم جمیل پال (لیکچرار پنجابی)

گورنمنٹ گریجویٹ کالج برائے خواتین کاہنہ، لاہور

☆☆ اعجاز علی (لیکچرار پنجابی)

گورنمنٹ اسلامیہ گریجویٹ کالج سول لائنز، لاہور

سجاد حیدر دی کتاب ”سورج مکھی“ دا تجزیاتی ویروا

Analytical study of Sajjad Haider's book "Sooraj Mukhi".

Abstract:

Sajjad Haider was a great dramatist, astute novelist, captivating short story writer and well known translator. He was at home in Punjabi, Urdu and English language. He was director programmes in Radio Pakistan, wrote a book where he described broadcast machinery and its functions. His major work includes four collections of Punjabi dramas in which he dealt with grim realities and facts of society. His characterisation doesn't focus merely on appearances rather emphasizes on overall development. This paper aims to study one of his collections of dramas entitled "Sooraj Mukhi" which consists of 9 dramas. The author of this research article intends to read between the lines to explore its semantic and pragmatic importance.

Keywords: Sajjad Haider, Dramatist, Radio Pakistan, Director Programmes, Punjabi Drama, Sooraj Mukhi.

.....

سجاد حیدر (1919-1996) پنجابی زبان تے ادب دے سرکڈھ ترقی پسند لکھاری سن، اوہناں دی شخصیت دیاں کئی پرتاں نیں: اوہ پنجابی زبان توں اُردو تے انگریزی زبان دے وی ودھیا لیکھک سن۔ اوہ اک ودھیا پنجابی لکھاری ہون دے نال نال اک گنی پارکھ، سچے کھوج کار، نویکلے مترجم، ناول کار آتے شفیق انسان سن۔ اوہناں دا شمار نویں پنجابی نثر دے موڈھیماں وچ ہوندا اے۔ پنجابی ڈرامے دے کھیتز وچ اوہناں دا ناں اک معتبر حوالے دے طور تے پیش کیتا جاندا اے۔ آپ دے ریڈیائی ڈرامیاں دا پہلا مجموعہ ”ہوادے ہموکے“ 1958ء وچ چھپ کے منظر عام تے آیا۔ اوہناں دے ایس پراگے دے ہُن تک تن وکھ وکھ ایڈیشن چھپ چکے نیں جیہدا دوجا ایڈیشن قومی کتب خانہ لاہور نے شائع کیتا جیہدا 1960ء وچ چھپ کے سامنے آیا۔⁽¹⁾ پنجابی ادبی اکادمی لاہور نے ایس کتاب دا تیجا ایڈیشن 1965ء وچ چھاپیا۔ پہلا ایڈیشن خط نسخ وچ ہون کارن اوس نوں پڑھن سسے وی دقت پیش آوندی اے جد کہ بعد وچ چھپن والے پراگیاں وچ نستعلیق رسم الخط ورتیا گیا اے جیہدا اجو کے دور وچ وی پڑھن لکھن لئی پرچلت اے۔ پاکستان بن توں بعد چھپن والیاں کتاباں وچ ایہ پنجابی ڈرامیاں دی پہلی کتاب سی جیہدے وچ گل 8 ڈرامے نیں۔ ایہ سارے اپنے اختتامی نظریے توں المیا ڈرامے جا پدے نیں۔ ایہ 1944ء توں 1955ء تک ریڈیو تے نشر ہوندے رہے۔ ”سورج مکھی“ سجاد حیدر دے پنجابی ریڈیائی ڈرامیاں دی دوجی کتاب اے۔ ایہ 1970ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایس کتاب دے ہُن تک پنج ایڈیشن چھپ چکے نیں ایس دا دوجا ایڈیشن 1986ء وچ چھپ کے ساہویں آیا۔ جد کہ ایہدا پنجواں ایڈیشن 1999ء وچ شائع ہويا؛ ایہوں پاکستان پنجابی ادبی بورڈ والیاں نے اپنی بہت موجب بڑے سوہنے ڈھنگ نال چھاپیا اے۔ اوہناں دی ایہ کتاب اکادمی ادبیات پاکستان دے مالی مل ورتن نال چھاپی گئی اے۔⁽²⁾ اوہناں دی ایس کتاب وچ پنجابی زبان و ادب دے سرکڈھ مہاندرے سوچھواناں دے چار تعارفی لیکھ شامل نیں۔

پنجابی زبان و ادب دے سرکڈھ پارکھ محمد آصف خاں ہوری اپنے اک مضمون وچ

لکھدے نیں:

”.....جدوں سجاد حیدر ہوراں لکھنا چھوہیاسی، اودوں پر جو ہی بولیاں دی

اسنی چڑھ مچی ہوئی سی کہ گھر دی رانی بردی بانندی ہو کے رہ گئی سی۔ پنجابی لکھیاری نوں سٹھ تے مہینے جرنے پیندے سن۔ ادو کے اکھوتی سو جھواناں بھانے پنجابی کسے ملوان ادبی لکھت جوگی ای نہیں سی..... ہوا بدلی، ساڈے سو جھوان سچیت ہوئے تاں اوڑ مک گئی۔ جھو نہیں ہوئی ساری رت سوئی پھل کھیلی وچ وٹج گئی۔ ماں بولی دی سکھنی جھولی مہکدے ٹہکدے پھلاں نال بھر بچن لگ پئی۔“ (3)

آصف خاں دے کہن مطابق سجاد حیدر دی ویکھا ویکھی کئی ہور لکھاری دی پنجابی ول آئے تے اینج اوہناں دے بالے دیوے راہیں ہزاراں ہور دیوے جگمگ جگمگ کرن لگ پئے۔ ایس طرحاں پنجابی ساہت وچ نہ صرف نویاں صنفاں تے راہواں دی پرت پئی سگواں اول دینہ توں ای اجو کے پنجابی سلیکھ نوں مضبوط بنیاداں فراہم کرن وچ اوہناں دا بڑا وڈا یوگدان رہیا اے۔

”سورج مکھی“ ناں دی سجاد حیدر دی ایس علمی ادبی پستک وچ کل 9 ڈرامے شامل نیں؛ جیہناں تے غور کریئے تے ”ہوا دے ہو کے“ والے ڈرامیاں دی ہی آواز سنائی دیندی اے۔ ایہناں وچ سٹیج ڈرامے دی عکاسی تے شعور دی رودے حوالے نال کرداراں دا ماضی تے حال وچ آون جاون لگا وکھالی دیندا اے۔ کردار اپنے سامنے اک مقصد رکھدا اے تے اس مقصد نوں پان لئی حیاتی دے اتار چڑھانوں جردا اے۔

”سورج مکھی“ ناں دے ایس ڈرامے دی کتھا وچ سجاد حیدر ہوری قاری نوں شاید ایہہ تاثر دینا چاہندے نیں کہ عام منکھ وی جوں اپنے آل دوالے دی حیاتی دی نقالی کردیاں کردیاں اپنا آپ گنوائی بیٹھا اے تے ہن مونہہ تے خول چڑھا کے اک دوجے نال کسے ہور دے لکھے ہوئے مکالے بولدا چالدا پیا اے۔ کیوں کہ اوہدے اپنے کول سچے جذبیاں دی گھاٹ اے۔ لیکھک اپنی ایس لکھت وچ سانوں دوہور پاتراں نال مخاطب کرواندا اے۔ سیٹھ تے شگفتہ۔ شگفتہ تے ظہیر جدوں اک سین وچ آہو سامنے ہوندے نیں تے سیٹھ شگفتہ کولوں اوہدی بے جان اداکاری دا گلہ کردا اے تے شگفتہ دا جواب پڑھن والیاں نوں بہت گجھ سوچن تے

مجبور کر دیندا اے۔ اوہ آکھدی اے:

”.....میرا اپنے آپ اُتے زور نہیں۔ جو میرے اندروں نہیں اُٹھدا، اوہ
 باہر کوں آوے۔ کاغذ دے پھل سَنگھ کے خشبو وی لذت دا اظہار کرنا
 کسے بڑے وڈے ایکٹر داکم اے۔ میں ایہہ کرای نہیں سکدی۔ میں ایس
 بڈھے جھڑوس نوں شہ زور شہزادہ کنج سمجھاں اوس لیراں دے پتلے نوں چنگا
 جوان کوں جاناں۔“ (4)

یعنی اج دی لوکائی نوں ایس گل دی اُکا ای ویلہ نہیں کہ اوہ صورت توں اگے کوئی شے دیکھے۔
 دوسرے پاسے شگفتہ دا کردار ایس گل ول وی اشارا کردا اے کہ جو شے اندر نہ ہووے اوہ کوں
 باہر آوے۔ بھاویں ہُن اوہ محبت ہووے یاں کسے دی مدد کرن دا جذبا۔ ساری گل تے انسان
 دے اندر دی اے کہ او تھے کیہ کجھ لُگیا چھپیا ہو یا اے۔ تھے تے بھاویں لکھ شکر مل لوو؛ اوہنے رہنا
 تے کوڑا ای ہوندا اے۔ جو شے اندروں کُوتن بھری اے، اوہ باہروں کنج مٹھی ہو سکدی اے۔
 اندروں جھوٹھے لوک باہروں چتے مرضی سچے ہو جاوے اوہناں کولوں فیض نہیں لہدا۔

”داکھاں ترپ ترپ روندیاں نیں“ ڈرامیاں دے ایس نویکلے پراگے دی لڑی وچ
 شامل دُو بے ڈرامے دا سرناواں اے۔ ایس ڈرامے دے مرکزی کرداراں وچ نوری، دارا اُتے
 سائیں شامل نیں۔ کجھ نکلے پاتر وی ایس ڈرامے دا اٹوٹ انگ نیں پر اوہناں توں متعارف
 ایس اوہناں دیاں دکھ دکھ آوازاں راہیں ہوندے آں۔ ایہناں توں اڈاک پُتلی دا کریکٹر ایس
 کرت وچ ورتیا گیا اے۔ سجاد حیدر دی ایس لکھت دا مڈھ نوری تے دارے دے بیڑی ٹھیلدیاں
 ہویاں کدھرے جاوے نال بچھدا اے جتھے راہ وچ اوہناں نوں اک آواز اپنے ول متوجا کردی
 اے جیہڑی ”آوے ماہی آ۔ آوے ماہی آ.....“ آکھ رہی ہوندی اے تے اوس آواز دے منبع
 نوں پھر ولدیاں ہویاں ڈرامے دے پاتر نوری تے دارا اک گُلی تیکر اپڑ جاندا اے۔ دارا بہتا
 چر بیڑی ٹھیلن پاروں کجھ دیر آرام کرنا چاہندا اے تے اوہ کسے طرحاں گُلی دے اندر جاوے دارا
 لہن دا آہر کردا اے۔ انج جا پدا اے جو ایس اوہ پُری دراصل رب نال وصال دی علامت بنا کے
 سچے ڈھنگ نال ورتی گئی اے۔ جتھے باہروں اندر جاوے دارا کدھرے نہیں دسد۔ نوری دے

مونہوں سجاد حیدر آکھواندے نیں:

”پچھو کڑ ول تے جھاتی مار۔ متے اودھرائی کوئی بوہا باری ہووے۔“ (5)

ڈراما نگار دا کہنا اے اندر جاون دا راہ ساڈے پچھو کڑ وچ اے۔ جتھے لوکا ئی نے رب نال وعدا کیتا سی کہ رب تعالیٰ ای اوہناں دا خدا اے تے اودھی طرف ای اوہناں نے پرتنا اے۔ ایہہ اک وکھری گل اے کہ ایس دُنیا دی فریبی چکا چوند وچ منکھ نوں اپنا رب نال کیتا ہو یا اوہ عہد بھل گیا اے۔ پر اندر جھاتی مارن لئی تے فیر پچھے ول ای ویکھنا پئے گا۔ تاں جے اصل کیہ اے؟ اصل کتھے اے؟ اودھا پتا لایا جاسکے۔

گلی وچ دھیان مارن تے اوہناں دوہاں نوں اک سائیں وکھالی دیندا اے جیہدی پوری داڑھی تے لمیاں لمیاں لٹاں والے وال ہوندے نیں۔ اوہ سُوہا جوڑا پائی اک سُستی ہوئی بلی نوں اپنی جھولی وچ لے کے بیٹھا ہوند اے۔ اخیر دوہاں مسافراں (نوری تے دارا) نے اودھا ترلا کیتا کہ اوہناں دوواں نوں جھٹ رات لنگھاون لئی اوتھے رہن دیوے تے فیر سائیں دی گل کتھ توں سانوں اوہ ایسی مخلوق جا پدا اے جیہدی ایس دُنیا دی ہے ای نہیں..... بلکہ کسے اُچے درجے دی ماورائی جنتا اے جیہدی صوفیاں وانگ ایس جگت نوں اپنا پیکا گھر متھ کے سوہرے گھر جاون واسطے اتا ولی ہوندی اے تے اوہ سُوہے سالو پا کے اپنے ماہی دے بلاوے دی اڈیک وچ اے۔ ایس ڈرامے دے اگلے منظر وچ جدوں نوری، سائیں نوں دوگھڑیاں سون دا آکھدی اے تے اوہ اک وار فیر اوس اڈیک ول اشارا کر دیا اے، جیہدی اک نیک بندے نوں ازلاں توں لگی ہوئی اے پئی کدوں اوہ اپنے محبوب نال رَلے گایاں ہوسکدا اے اوہ سجن جس رات آونا ہووے، اوس رات منکھ سُتتا ای رہ جاوے۔ اوہ کہند اے:

”سوں جاں؟ تے جے اوہ مینوں سُتتیاں وکھ کے فیر پچھانہہ مڑ گیا

تاں؟“ (6)

عقل حیاتی دا سٹہ ایہو اے کہ ایس دُنیا دی رمز عشق اے تے ایہدا انت ایہہ اے کہ انسان ایس قابل ہو جاوے کہ اوہ اپنے کارجاں نال اپنے حقیقی محبوب نوں پسند آ جاوے، نہ کہ اودھی ناراضگی دا باعث بنے۔ ڈراما اگانہہ ودھدا اے تے دارا سویرے اپنی کشتی نوں پتن تے لیجا

کے اوتھے لدائی دے کم توں چار پیسے کمان دا وچار کے سوں جاندا اے۔ اگلی سویر لدائی لئی جیہڑے بندے اوہنوں لبھدے نہیں اوہناں نوں ایس کرت وِچ دکھ دکھ آوازاں راہیں متعارف کروایا گیا اے جیہڑے اوہنوں وی اپنے نال کسے چبارے اُتے لے جاندے نہیں جتھے ایس ڈرامے وِچ اک ہور کردار پتلی دے نال نال ساڈے ساہویں آوندا اے۔ ایس طرحاں جا پیدا اے جو یں سجاد حیدر ہوری اوس کریکٹر راہیں سانوں اوس برائی تے بھیڑنال آشنا کروانا چاہندے نہیں جیہڑا خیر دا متضاد اے تے ہر انسان دی حیاتی وِچ اوہدے نال نال چلدا اے۔ جتھے انسان تھوڑا جہیا تھڑک گیا، اوتھے ای شردیاں قوتاں خیر نالوں ودھ کے انسانی جُستے دا احاطا کر کے اوہنوں واپس پرتن جوگا نہیں چھڈ دیاں۔ اوس کردار دی زبان مٹھاس نال بھری ہوئی وکھائی گئی اے، جیہدے توں ایہہ ظاہر ہوند اے کہ برائی وِچ لذت ہوندی اے۔ اک وار کروتے وار وار کرن تے دل کردا اے۔ لیکن بندے دی بھلائی ایس وِچ ای اے کہ اوہناں شیواں توں پچھا چھڈا کے اپنے آپ نوں اوہناں کھچن والیاں راہواں تے جان توں روکے تے دارے وانگوں ایہہ آکھن جوگا ہووے:

”جی میرا ایہہ راہ نہیں۔ اج گراہے پے گیا ساں تے ایہہ چباراوی وکھ لیا اے، نہیں تے میرے پاسے توں ایہہ گل سینکڑیاں کوہاں دی واٹ تے وے۔“ (7)

ایس ڈرامے وِچ اوس کنڈھے پار دے منظر اں دے نال نال دوجے پاسے گھی وِچ موجود نوری تے سائیں دے مکالمے وی چلدے نیں۔ جتھے نوری تے سائیں اک دوجے نال اپنے اپنے دکھ سکھ پھرول رہے ہوندے نیں۔ نوری، دارے دے موہرا پی کے آون دا سائیں نوں دسدی اے۔ اوہ اوہدے کولوں چچھدی اے کہ کدھرے اوہدا دارا، وی سائیں دے محبوب وانگوں اوہنوں ہجرت تے وچھوڑے دی اگ وِچ ساڈے کُرتے نہیں جائے گا۔ سائیں پیارتے محبت دا فلسفا بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیاندا ہو یا آکھدا اے:

”پیار چُپ دی بکل پٹھ پلدا اے نوری! جدوں دیاں واگاں وی ہتھ نہ ہون تے کونت وی وس وِچ نہ ہووے۔ اودوں چُپ ای پکڑ دی اے۔“ (8)

ایہہ اک آفاقی سچائی اے کہ بنداجدوں محبت وچ ڈب جاندا اے تے فیر محبوب نوں ہر رویہ زیب دیندا اے تے عاشق نوں اوہناں رویاں نوں چُپ چپیتیاں ای سہنا پیندا اے۔ ڈراما اپنے انت وِل ودھدا اے تے نوری جیہڑی دارے دے شہروں پرتن دی اڈیک وچ ہوندى اے سائیں نوں اوہدے آکھن تے اپنی رنگی مہندی پئی وکھاندى اے۔ اوہ اوہنوں آکھدى اے: اوہدی مہندی ویکھن والا اوہدے کول اے تے اوہ ویلے دارا واپس پرت آوندا اے۔

”دسکھنے سویرے“ دے عنوان پٹھ ایس کتاب دے تیجے ڈرامے داسرناواں اپنے اندر وسیع معنیاں نال پُرچیا ہويا اے۔ ایس کرت وچ پاتراں دے ذاتی مسئلے بیانے گئے نیں پر ایہدی عالمگیریت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کہ حیاتی دے روگاں نال جدوں بندے داساہ پیندا اے تے بہت ساریاں کالیاں راتاں ایس طرحاں دیاں جا پدیاں نیں جیہناں دی کوئی سویر نہ ہووے تے جیہڑیاں لمیاں ای ہوندىاں لگن۔ اوہ غریب بنداجیہڑا راتیں وی بھکھ سہہ کے ستا سی اوہدے لئی سویر کتھوں؟ من وسلوی کتھوں لتھے گا؟ ویلے دی اک گل سوئی ہوندى اے کہ اوہ لنگھ جاندا اے لیکن چوکھا چرگزار کے لنگھدا اے تے اڈیک بھاویں ساجھرے دی ہووے یاں محبوب دی، اوہ لمیری ای جا پدی اے۔

ایس تخلیق دے مڈھ توں قاری نوں دو کرداراں توں واقف کروایا جاندا اے؛ بہر تے شجاعت۔ اتھے ایہہ گل لکھاری مٹھی وچ لکائی رکھدا اے کہ اوہ دوویں کبھدے کولوں بھج رہے سن تے کبھدے وِل ٹھہ رہے سن۔ پہلے منظر وچ پڑھن والیاں نوں جا پدا اے جویں جنگ لگی ہوئی اے تے چاروں پاسے گولیاں دامینہہ ورھدا پیا اے۔ بہر تے شجاعت اک تھوویں انھیرے وچ لکے ہوئے نیں۔ شجاعت دا ہتھ زخمی اے تے اوہ ہفیا ہويا ہور دوڑن تے آہر کرن توں انکاری اے۔ دوجے ونے بہر جیہڑا بڈھا کردار جا پدا اے اوہ حوصلے وچ جوان اے تے شجاعت نوں وی سہارا دیون تے تیار اے۔ بہر دی گل بات توں سجاد حیدر دیاں لکھتاں دی اوہ سے سوئی واشنادا احساس ہوندا اے جیہڑا اوہناں دی تحریر دا خاصا اے۔ انج جا پدا اے جویں اوہناں دے کردار آنکھی، جذباتی، وفادار تے نڈر ہوون۔ ڈراما آگے ودھدا اے تے شجاعت اتے بہر دینہ دا چانن نیڑے ہوون پاروں کسے محفوظ تھاں تے جاون دی کوشش وچ ہوندے نیں۔ بہر ایس گل دی کیڑ

رکھن دا آہر کردا اے کہ اوس ویلے پہرے تے اک ای بندا ہووے جیہنوں اوہ مار کے نکل جاوے۔ چھہ گولیاں نال بھریا ہویا طماچا شجاعت کول ہوندا اے تے بے اوہنوں پہرے دار سپاہی نوں ویکھدیاں سارای گولی مارن نوں آکھدا اے۔ اوتھے شجاعت دی آکھی ہوئی گل دل ٹندی اے۔ اوہ آکھدا اے:

”بابا ایہہ میرے کولوں نہیں ہونا۔ میں جیوندا جاگدا بندا کویں ماراں۔
میرے کولوں کسے دی جان نہیں لئی جاندی۔ ایہہ دھرو میتھوں نہیں
ہوندا۔“ (9)

سجاد حیدر اپنے ایس پاتر دے مونہوں ایہہ گل آکھوا کے انسانی جنڈ جان دا تقدس سامنے لیاندا اے کہ کویں اک مسلمان نوں یاد کروان دی کوشش کیتی اے کہ مؤمن اوہو اے جیہدی زبان تے ہتھ دے شرتوں دوجے مسلمان محفوظ ہون تے آج دامنکھ ایس گل دی پامالی وچ پیش پیش اے۔ اوہ خبرے کس لو بھ وچ پھسیا ہویا اے کہ اپنے جیسے بے گناہ انساناں دا لہو وگا کے کُش ہوندا اے۔ اپنے جہیاں دا مال کھا کے ڈھڈ دی آگ بچھاندا اے۔ ڈراما گانہ ودھدا اے تے شجاعت بے بردی مدد نال خرم پنڈ اپڑ کے اپنی محبت امینہ نال ملن ٹر جاندا اے۔ اوتھے دامنظر امینہ دے گجھ گاؤن نال شروع ہوندا اے۔ جدوں اوہنوں گانا گاندا دیاں باری تے کھٹکھٹا سنائی دیندا اے۔ فیر اوہنوں شجاعت دے آون دا پتا لگدا اے جیہدی ودھی ہوئی داڑھی ہون پاروں پہلی نظر وچ امینہ اوہنوں نہیں سیہاندی۔ پر شجاعت دے یقین دوان مگروں اوہ اوہنوں پچھان لیندی اے۔ اوہدے ارنج ست ورھیاں پچھوں پرتن تے اپنی کوئی خیر خبر نہ گھلن تے شکوہ کردی اے تے فیر اوہدے گجھ بدل جان دا گلہ کردی اے۔ ہُن اوہدیاں اکھاں وچ اوہنوں اک پیڑ وکھالی دیندی اے۔ حالاں کہ اوہ تے اوہدے سُنیاں وچ وی ہمیش سہرا لاکے آوندا سی۔ اوتھے ای لکھاری قاری دے سرتے دھماکا کردا اے کہ اوہناں ستاں سالاں وچ جتھے شجاعت دیاں اکھاں وچ پیڑ آگئی سی، اوتھے ای امینہ دی اُنگی وچ اک پلس دے افسردے ناویں دی ہیرے دی انگوٹھی پے گئی سی جیہنوں اوہنے ابا جی دی مجبوری داناں دتا تے آکھیا کہ اوہ حالے وی شجاعت نال پیار کردی اے۔

”اپنے پرانے“ ناں دے ڈرامے وچ مرکزی کردار سہمی، دا اے جیہڑا اک سچے سبھاء تے دلیکیر آواز والا پاتر اے۔ لیکن ایس دکھی آواز دے نال نال سہمی، دی شوخ آواز وی ورتی گئی اے جیہڑی اوہدے پچپن دی عکاسی کردی اے۔ ایہدے مگروں دکھ دکھ کرداراں وچ اوہدے خاوند شہباز اے وہی شانو دا پاتر وی ایس لکھت دا حصے نیں۔ فیرسی دی ماں دا کردار درد رنجانی آواز نال ڈرامے دے ٹریجک ہونوں ثابت کرن دا آہر کردا اے۔ ایہدے توں اڈاک کردار گل دے ناں دے ذریعے متعارف کروایا جاندا اے جیہڑا سہمی، نال خاص تعلق رکھدا اے۔ ڈرامے دا آغاز شانو، سہمی دی امہڑی تے اوہدے گھر والے شہباز دے کدھرے جاوے توں بچھدا اے۔ راہ وچ شانو وار وار اپنی ماں جیہنوں اوہ آجی آکھ کے بلانندی اے، اوہدا پچھ رہی اے کہ اوہ کتھے اے؟ اوہنے اوہدے کول جانا اے۔ اوہدے سوال تے سہمی دی ماں دے جواب قاری نوں ایس طرحاں دا تاثر دیندے نیں جو سہمی کدھرے بہت دور جا چکی ہووے تے سہمی دی امہڑی، شانو نوں اوہدی ماں نال ملاوے توں قاصر ہووے۔ سس تے جوئی آپس وچ گلاں باتاں کردے نیں جتھے شہباز ایس طرحاں تاثر دیندا اے جو سہمی اوہنوں شانو داکسی دوسرے بال نال کھیڈنا اُکا پسند نہ ہووے تے اوہ بالین دیاں کھیڈاں توں نابلد ہووے۔ سہمی دی ماں دے مطابق کھیڈاں ایس کئی عمر وچ ہوندیاں ای نیں کہن تے اوہ ایہہ گل واضح طور تے بیان کردا اے کہ اوہنوں اوہدیاں کھیڈاں پسند نہیں سن۔ اخیر شانو اپنی نانی دے لوری سناوے تے سوں جانندی اے۔

ڈراما اگانہہ ودھدا اے تے سہمی دی ماں وین پاون لگ پیندی اے۔ سہمی جیہڑی اکتی سال دی عمر وچ دریا وچ ڈب کے مر گئی سی۔ اوہ اپنے کچھے اپنی دھی شانو نوں روندیاں چھڈ گئی سی۔ اوہدی ماں اوہدے ویاہ توں پہلاں دے خیالاں وچ گواچ جانندی اے تے اک کچھل پیری جھات راہیں سانوں پتا لگدا اے کہ جدوں وی اوہناں دے گھر دے بوہے اگیوں گھوڑے دے ٹاپاں دی آواز آوندی سی تے سہمی اندر کمرے وچ جا چھپدی سی۔ ماں دے کچھن تے کہیے اوہ گھوڑیاں توں ڈردی اے، سہمی دا جواب پڑھن والیاں نوں کسے گورھی سوچ دے راہیں پادیندا اے۔ اوہ آکھدی اے:

”نہیں گھر سواراں توں۔ خبرے کدھروں آوندے نیں تے کدھروں ٹر
جاوندے نیں۔“

ڈر گھوڑیاں توں نہیں لگدا، اوہناں اُپر بیٹھے ہوئے انساناں توں لگدا اے کیہ
پتا کسے دی عزت لٹ لین۔

کیہ خبر کسے دامال کھولین، یاں پیار محبت دے دھوکھے وچ پوری حیاتی داوڈا
روگ لاکے ٹر جاون۔ (10)

ماں، سہمی نوں یاد کر کے دکھی ہوندی رہندی اے تے آکھدی اے کہ کویں سہمی دے دل
دا حال جانن دی کوشش اوہنے کدے نہیں کیتی سی۔ اخیر اوہنوں و دیا کرن دا ویلا آ گیا۔ کیوں کہ
دھیاں تے پیراں پیغمبراں نے بوہوں ٹوریاں سن۔ سہمی نے جدوں اپنے ویاہ دی گل پہلی وار سنی
تے اوہ ہتھوں اُکھڑ گئی سی پئی اوہدا ویاہ نہ کیتا جاوے۔ اوہ وار وار آکھدی سی کہ اوہ اپنی شادی
پچھوں کدے خوش نہیں رہوے گی۔ اوہدی ماں اوہنوں عام ماواں وانگ اک کماؤ بندے نال ویاہ
کرن دے فائدے گنواں لگ پیندی اے۔ سس تے جوائی، سہمی نوں لہدے ہوئے دریا کنڈھے
اُپر جاندے نیں تے اوس ٹانگے توں لہہ جاندے نیں جس اُپر اوہ بیٹھے ہوندے نیں۔ اوہ فیصلا
کردے نیں کہ دریا ول پیدل چلیے۔ اوہ تھے دریا کنڈھے اوہناں نوں کوئی بیٹھا ہو یا وکھالی دیندا
اے تے اتھے اسیں ایس ڈرامے دے آخری کردار گل نال متعارف ہوندے آں جیہوں سہمی دی
ماں دوروں پچھان لیندی اے۔ اوہ اوہناں دے پنڈ دا منڈا سی۔ اوہنے ای سہمی دے ڈُب بن دی خبر
اوہناں تیکر اڑائی سی۔ ایس گل تے شہباز نوں اچنھا ہوندا اے کہ گل نوں اوہناں توں پہلے سہمی
دے مرن دا کویں پتا لگ گیا۔ سہمی دی ماں اوہدی لاش وکھ کے اپنی دھی دا مکھڑا آخری وار وکھنا
چاہندی اے بھوویں اوہدے مگروں اوہنوں موت ای کیوں نہ آ جاوے۔ اتھے گل فیر اک وار
اک عالمگیر حقیقت دے چہرے توں گھنڈ چکدا اے:

”اپنے مونہوں موت کون منگدا اے ماں! جیون دالالچ بُرا اے۔“ (11)

اتھے قاری نوں ڈرامے دے سرنوویں دی حقیقت بارے سمجھن دا بھرواں موقع لہدا
اے کہ اکثر خون دے رشتے پرانے ہو جاندے نیں تے احساس اگا نہہ لنگھ جاندا اے تے کئی وار

جیہڑے رشتے دیکھن وچ پرانے ہوندے نیں اوہناں دے نال دل دے بڑے گوڑھے رشتے ہوندے نیں۔

”پتلیاں“ سجاد حیدر دا اک ہور نوبلکا ڈراما اے۔ جویں ایس ڈرامے دے ناں توں ای طاہر ہوندا پیا اے کہ ایس ڈرامے وچ اک پتلی تماشے دی منظر نگاری پیش کیتی گئی اے۔ ایس لکھت دے کرداراں نوں باقی ڈرامیاں وانگ شروع وچ وکھرا کر کے نہیں نکھیریا گیا۔ سگوں ایہہ تاثر دیون دی کوشش کیتی گئی اے جویں ڈرامے دے سارے پاتر ای پتلیاں نیں تے اک بادشاہ دے دربار وچ پتلی تماشہ پیش کر رہیاں نیں۔ بادشاہ دے دربار وچ اک رقاصا (گوہر جان) نوں بلایا جاندا اے تے شہنشاہ جیہڑا کچھری لاکے بیٹھا ہو یا اے اوہدے رقص توں وی محظوظ ہوندا اے۔ ڈراما جیوں جیوں اگانہہ ددھدا اے تے تماشے دے مکن مگروں منظر وی تبدیل ہو جاندا اے، کوئی ستا ہو یا اے تے کوئی اوس ستے ہوئے دے پیراں وچ پھابیاں پاؤن دا آکھدا اے تے اوہدیاں مشکاں کسن دا کہندا اے۔ گوہ کرن تے پتا لگدا اے کہ بنن والیاں آوازاں بادشاہ دے درباریاں تے اوس دیاں اپنیاں نیں تے بنھیا پتلیاں والے نوں جارہیا اے۔ بنھن پچھوں بادشاہ ہنٹر مار کے اوہنوں جگاؤن دا حکم دیندا اے تے پتلیاں والا ہڑ بڑا کے اٹھ پیندا اے۔ اوہ کچھن لگدا اے کہ ماجرا کیہ اے؟ جواب وچ بادشاہ اوہدی کیتی مار کٹائی دی گل کردا اے۔ اوہنے تے اوہناں پتلیاں نوں اپنا زرخید غلام ای سمجھ لیا اے، بادشاہ دی ایس گل تے پتلیاں والے دا جواب سانوں کسے گوڑھی سوچ وچ پادیندا اے۔ اوہ آکھدا اے:

”..... میں تے اپنے ہتھیں تہانوں بنایا اے۔ تہاڈا اک اک انگ میں

گھڑیا اے۔ اک اک کل کوکا میں ٹھوکیا اے۔“ (12)

بادشاہ اگوں جواب دیندا ہو یا آکھدا اے کہ ایہدا مطلب ایہہ وے کہ توں سانوں مار کٹ کے بھن تروڑ وی سکنا ایں؟ ایس ڈرامے دی کتھا وچ پتلیاں والا تورے دی ماں (لدھی) نوں اُکساندا اے کہ اوہ اوہنوں کھول دیوے تاں جے اوہ بعد وچ تورے دا لک جوڑ سکے تے باقی پتلیاں نوں وی جیہڑیاں جیہڑیاں شکایتاں سن اوہناں نوں پورا کر دیوے۔ بادشاہ تے درباری بھٹ اوہنوں روکدے نیں کہ اگر ایہہ گھٹھ گیا تے فیر اوہناں کولوں ایس نبھے جاؤن دا

بدلا لوے گا۔ پتلیاں والا تورے دا کردار کسے ہور پتلی نوں دیون تے راضی ہو جاندا اے کہ ہن تورے دے کردار دی مار کسے ہور پاتر نوں پوے تے سوائے سیکھو دے ہور کوئی ایس گل واسطے راضی نہیں ہوندا۔ بادشاہ، وزیر، بھٹ سارے نیویں نیویں ہو کے بھج جانداے نیں۔ ایس گل راہیں ایہہ گل وی واضح ہوندا اے کہ گل کرن لئی بھاویں سارے اکٹھے ہو جان جدوں کجھ کرن دا ویلا آوندا اے تے فیر کوئی نیڑے نہیں لگدا۔ لدھی پتلیاں والے نوں کھول دیندی اے تے ڈرامے دے اختتام تے قاری نوں پتا لگدا اے کہ پتلیاں والا اپنے تماشے دے بعد سٹا ہو یا سی تے اوہ ایس طرحاں پتلیاں دا اپنے آپ نوں بھنا سنے وچ ویکھ رہیا سی۔ جدوں اوہ اٹھ کے ویکھدا اے تے تورے دا لک اوہ سے طرحاں ٹٹیا ہو یا ہوندا اے تے پھٹ سیکھو نوں وی لگے ہوندے نیں۔ سجاد حیدر دے ایس ڈرامے دے پس منظر وچ پنجاب دے نابرسپتر ڈلے بھٹی دی جیون کتھا دی بازگشت سنائی دیندی اے۔

”ایانے سیانے“ ناں دے ڈرامے دے کرداراں دے ناں وی ایس لکھت دے شروع وچ دکھو دکھ درج نہیں کیے گئے۔ اپنی ایس تخلیق وچ سجاد حیدر نے ساڈے اجوکے سماج دی گل کیتی اے۔ ایس کرت دا موضوع جعلی پیراں فقیراں، شعبدے بازاں تے قسمت دا حال دسن والیاں نوں بنایا گیا اے جیہڑے اپنی رائے بندے دے کھیسے وچوں نکلدے نوٹاں نوں ویکھ کے بدل لیندے نیں۔ ڈوجے پاسے ایس ڈرامے دا اک ہور خیال جیہڑا اپنا نکلس اپنے سرنوایں وچ وی دکھاندا اے۔ اوہ ایہہ وے کہ ایانے بھاویں عمر وچ اپنے وڈکیاں توں گھٹ ہوون لیکن اکثر اپنی سیانف وچ ودھ ہوندے نیں جویں ولیم ورڈز ورتھ دا آکھناسی:

Child is the father of man.⁽¹³⁾

سجاد حیدر دے ایس ڈرامے دا آغاز اک مداری تے بچے جمورے دے کردار توں ہوندا اے، جیہڑے اک میلے وچ تماشا دکھا رہے ہوندے نیں۔ اوہناں دے آل دوالے لوکائی دی چوکی بھیر لگی ہوندا اے۔ مداری اوس بچے جمورے دا پیو اے۔ اوہ، اوہدے کولوں مختلف سوال پچھدا اے۔ اوہدے دتے جواباں تے لوک ہسدے نیں۔ مداری مستانا اپنے پتر دا دل میلا ہوون توں بچاوں لئی اک بڑے پتے دی گل کردا اے۔ اوہ آکھدا اے:

”..... ایہہ ایڈا ولی ہوندا تے اِنجے راہواں وِچ بہ کے منگدا ہوندا پیا۔“ (14)

ایس گل توں سانوں اوہناں جعلی پیراں تے فقیراں دا خیال دی آوندا اے جیہڑے لوکائی دے من دیاں مُراداں پوریاں کرن لئی تھاواں تھائیں اپنا کاروبار لائی بیٹھے ہوندے نیں۔ کدھرے کوئی دُکھاں دا ماریا اپنا دُکھڑا لے کے اوہناں دے آستانے تے جاوڑے تے اوہ اوہنوں ٹھگن وِچ اک پل نہیں لاندے۔ جیوں جیوں ڈراما اُگے ودھدا اے تے مینو اوس رلی دیاں گلاں پاروں اپنے کُجھ دن پہلاں دے ڈراؤنے سُفیاں دا ذکر اپنے سپو (مداری) نال کردا اے کہ کوئیں اوہنوں خاب وِچ اک سٹے نے کٹ لیا سی تے اوہنوں کتنی تکلیف ہوئی سی۔ اوہ کسراں اپنی جان آپ لے لوے گا۔ اوہنوں تے سٹے دے کٹن دی ایڈی تکلیف ہوئی سی۔ اوہ آکھدا اے:

”..... جان نکلن لگیاں تے بڑی پیڑ ہوندا اے۔ جان تے بڑی پیاری

ہوندا اے۔ اپنے ہتھوں آپ میں کجھ مرسکاں گا؟.....“ (15)

ڈرامے دا اگلا منظر کُجھ دن بعد دی گل جا پدی اے، جتھے ڈرامے وِچ اک ہور کردار ”بابا سائیں“ نال اسیں متعارف ہوندے آں۔ جیہڑا جن کدھن دا ماہر ہوندا اے تے مینو دے اپنے آپ نوں چاقو مارن تے ایس گل نوں جن دی کارستانی سمجھ کے اوہدے جن کدھن روز آوندا اے۔ مینو نوں جتنی سگھاکھا کے تے اوہدے سر وِچ جتیاں مار کے اوہ کافی حد تک اپنے دلوں جن نوں گزند پہنچا چکیا ہوندا اے تے ہُن اوہنوں بے ہوش کر کے دھونی دیوں دا حربہ آزمانا چاہ رہیا ہوندا اے۔ ’مورنی، ناں دا ڈراما ایس پراگے دی ستویں ونگی اے۔ ایس ڈرامے دے پاترو دی وکھرے کر کے نہیں دے گئے۔ ایس کرت دی کہانی اک عورت دی نفسیات اُپر اپنی نینہہ اُسار دی اے تے فیراگا نہہ ودھدی ہوئی انسانی نفسیات نوں اپنے کلاوے وِچ لے لیندی اے۔ ایس دے آغاز توں ای قاری نوں پتا لگدا اے کہ ایس ڈرامے دی کتھا اک مرگی دی مریض عورت دوالے گھمدی اے۔ مرگی دے دوریاں پاروں اوس روگی گڑی تے اوہدے پیونوں جتنی تکلیف جرنی پے رہی اے اوہدا وکھالا لکھاری نے بہت سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔ ایہدے علاوہ مرگی دے دوریاں تے اوہدے وِچ ورتیاں دوائیاں نوں جوئیں تفصیل نال بیان کیتا گیا اے اِنج جا پدا

اے جویں سجاد حیدر ہو ری یاں تے کسی ایس مرض دے روگی کول رہے نیں یاں اوہناں نے بڑا نیڑیوں کسے مرگی دے مریض دا مشاہدہ کیتا اے۔ ایٹھوں ایہہ جاپدا اے کہ ایس مرض بارے چوکھی تحقیق سی اوہناں دی..... ایس ڈرامے دے کرداراں وچ بی بی تے اوہدے پیو حکیم (بہادر) دے پاتر سر کڈھویں نیں۔

’جیو آیاں نوں‘ ایس پراگے دا اک ہور اہم ڈراما اے جو تراں نوں دُبارا ڈرامے دے مڈھ تے وکھرے لکھن دی ریت نوں واپس پرتاندا اے۔ ڈرامے دے کرداراں وچ سیٹھ مسعود احمد خان دامرکزی کریکٹر اے۔ ایہہ ڈراما اچھے پاتر تے اپنی نینہہ اُساردا اے تے کہانی اوہدے ای آل دوالے گھمدی اے۔ ایس وچ شامل دوجا کردار ملک شاہ سوار خاں دا اے جیہڑا جدی پشتی رائیس اے۔ منصب دار خاں تے شاہ پری ایہناں دے دھی پتر نیں۔ نویکلے کردار منشی تے ملک سوار خاں آوندے نیں تے اوہ سلی نوں کسے اک نوں اندر گھلن داتے دوجے نوں گھر ٹورن دا آکھدا اے۔ سلی، ملک سوار خاں نوں اندر بھیج دیندا اے۔ اوہناں نال جدوں نوں مسعود ٹاؤن دی گل کیتی جاندی اے تے اوہ اپنا مکان دے کے کرائے دے مکان وچ رہن لئی تیار نہیں ہوندے۔ اوہدے نزدیک مکان اپنا ہوندا اے ایسے چرنوں بسا پہلوان وی اندر آن وڑدا اے تے اوہدی گل دے جواب وچ بڑے پتے دی گل کردیاں آکھدا اے:

”اوہ جی مکان اوہو جیہدے وچ بندہ سکھی ہووے۔“ (16)

یقیناً مکان کرائے دا ہووے یاں اپنا، اگر گھر، ہووے تے زندگی سونھی لنگھدی اے۔ مٹی تے گارے دا کسے نے کیہ کرنا ہوندا اے۔ ملک شاہ سوار کسے طور وی اپنا مکان دین تے راضی نہیں ہوندا تے فیڈ آؤٹ ہو جاندا اے۔ ایس ڈرامے دے اختتامیے تے مسعود دا ایہہ آکھنا کہ اوہ ایہہ گھر دراصل شاہ پری دے خاباں دا محل سمجھ کے تعمیر کرارہیا سی۔ قاری نوں ایس گل دی دس پاؤندا اے کہ بھاویں شاہ پری تے اوہناں دے درمیان کجھ انوکھا نہ ہووے لیکن شاہ پری اوہدے بچپن دے اوہناں لوکاں وچوں سی جیہدا رویہ پہلے وی دوغلا نہیں سی تے ہُن مسعود احمد خان دے پیسے دھیلے تے ظاہری شو، شانوں وکھے کے وی اوہدے وچ کوئی تبدیلی نہیں آئی سی۔ ’ساکوشی‘ ایس پراگے دا اخیر لا ڈراما اے۔ ایہدے کرداراں وچ اک پاتر ساکوشی دا اے جیہڑی

روح اے تے اجوکے دور توں چونتی (34) صدیاں پہلے جیوندی سی۔ ایس توں اڈ ہورناں پاتراں وچ اک کردار پرویز دا اے جیہڑا آثارِ قدیمہ دا ماہر اے۔ ایہدے نال صدف ناں دا اک کردار اے جیہڑا پرویز دا دوست اے، صدف اک شاعر اے تے معمول دا کردار وی ادا کردا اے۔ ایہدے مگروں ڈرامے وچ بابا عامل روحانی دا پاتر اے جیہڑا روحاں دا اکٹھ بُلان دا اک سیانا اے۔ اخیر لے دو کرداراں وچ اک گارڈ اے جیہدی آواز چوکھی بھاری اے تے دوجا پاتر نغمہ دا اے جیہڑی جیوندی جاگدی جذبات نال پُرچی ہوئی گڑی اے۔ اوہ پرویز دے ہان دی اے۔

انتہی جہات:

سجاد حیدر دے ایہناں ڈرامیاں وچ کھرے تے کھوٹے دی پچھان، انھیرے تے سویرے دے فرق نوں بڑی اُچھتا نال اُلکیا گیا اے۔ اوہ سرمایادار طبقے ہتھوں مظلوماں دے حقاں اُتے ڈاکے نوں بُرا خیال کردے نیں۔ اوہ محبت کرن والیاں دا کچھ پوردے ہوئے عاشقاں تے صادقان دے دلاں دی دھڑکن تے اوہناں دی ہڈ بیتی نوں اپنے ڈرامیاں دا موضوع بناندے نیں۔ اوہناں دے زیادا تر پاتر اوہ لوک ہوندے نیں جیہڑے ساڈے معاشرے وچ متوسط طبقے نال تعلق رکھدے نیں جیہناں دیاں چھوٹیاں چھوٹیاں آساں تے اُمیداں ہوندیاں نیں۔ اوہ حیاتی دی گڈ آگے چُپے ہوئے اوس دے ہر کھیتر وچ بھنویں محنت کردے وکھالی دیندے نیں۔ اوس دے ایہہ ریڈیائی کھیل اپنے وکھو وکھ موضوعات پاروں ریڈیو تے سنن دے حوالے نال سامعین نوں بوری تے دا شکار نہیں کردے۔ کیوں کہ اوہ اپنے وچاراں نوں زاویے بدل بدل کے سوہنے تے وسیع لفظاں دا بانا پواندے نیں۔ اوہناں وچ کدی حیاتی دے اک مسئلے نوں مکھ مڈھ رکھیا جاندا اے تے کدی محبت نوں زندگی دے باقی سارے مسئلیاں تے فوقیت دتی جاندی اے۔ اوہناں وچ کدھرے نفسیات دھال پاوندی وکھالی دیندی اے تے کدھرے کرداراں دے مکالمیاں راہیں ربی عرفان تے معرفت تک اپڑن دی بھرویوں کوشش کیتی جاندی اے۔ اوہناں دے ناٹکاں وچ جبر تے قدر دے مسئلیاں نوں وی اُلکیا گیا اے۔ اوہناں وچ کدھرے خدا تے بندے وچ تعلق نوں ساہمنے لیاندا گیا اے تے کتھائیں مشرقی روایات نوں

سلاہیا گیا اے۔ ہور پاسے جھات پائیے تے اوہناں دے ڈرامیاں وچ منہی رسم ورواج دی ننڈیا وی وکھالی دیندی اے۔ اوہ ظلم، تشدد، جنگ، نفرت، مار دھاڑ دے بہت خلاف سن۔ اوہناں نے ایس سبھ کاسے دے الٹ اپنیاں لکھتاں وچ صلح گل، امن، پیار بھرپن، آپسی بھائی چارے تے صحت مند سوسائٹی دے قیام وچ اپنا بنیادی کردار ادا کرن دی نویکلی کوشش کیتی اے۔ سجاد حیدر دے ایہناں ڈرامیاں دی بولی وی نرول تے سرل اے۔ اوس وچ کدھرے کدھرے پنجاب دے پنڈاں تھواواں وچ بولی جان والی پنجابی زبان دے ٹھیٹھ اکھر وی نیں تے اوہناں وچ عربی، فارسی، انگریزی تے اُردو دی چھتر چھاویں ساہ لیددی ہوئی اجوکی پنجابی زبان دے نین نقش وی اگھڑویں نیں۔ ساڈی جاچے سورج مکھی، پنجابی ڈرامے دے کھیتز وچ اک انملا وادھا اے۔

حوالے

- 1- سجاد حیدر، ہوادے ہو کے (لاہور: قومی کتب خانہ، دو جی وار 1960ء) 02
- 2- سجاد حیدر، سورج مکھی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، اپریل 1999ء) 04
- 3- سجاد حیدر، سورج مکھی، 07
- 4- ایضاً، 38-39
- 5- ایضاً، 44
- 6- ایضاً، 47
- 7- ایضاً، 55
- 8- ایضاً، 57
- 9- ایضاً، 68
- 10- ایضاً، 93
- 11- ایضاً، 100
- 12- ایضاً، 115
- 13- https://www.goodreads.com/author/quotes/64845.William_Wordsworth?page=3
- 14- سجاد حیدر، سورج مکھی، 141
- 15- ایضاً، ص: 142
- 16- ایضاً، ص: 203